

มานุษยวิทยากับการศึกษาภัยพิบัติ¹ [Anthropology of Disaster]

ภัยพิบัติ (disaster) ไม่ว่าจะเป็นน้ำท่วม ภัยแล้ง ไฟป่า แผ่นดินไหว เมื่อเกิดขึ้นแล้วสามารถส่งผลกระทบต่อชีวิตของมนุษย์อย่างใหญ่หลวง ทั้งความเสียหายที่เกิดต่อร่างกาย จิตใจ หรือทรัพย์สิน และในขณะเดียวกันยังสามารถเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชุมชนทั้งในระดับโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปัจจุบัน ผลกระทบที่เกิดจากการพัฒนาเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมมีส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของสภาพอากาศ ภัยพิบัติต่าง ๆ จึงมีแนวโน้มที่จะเกิดขึ้นบ่อยครั้ง และมีความรุนแรงมากขึ้น เช่น เหตุการณ์สึนามิในมหาสมุทรอินเดีย ในปี ค.ศ. 2004 ทำให้มีผู้เสียชีวิตกว่า 300,000 คน หรือเหตุการณ์คลื่นยักษ์สึนามิในไทย เมื่อปี พ.ศ. 2547 น้ำท่วมใหญ่ เมื่อปี พ.ศ. 2554 และในระยะ 1-2 ปีหลังมานี้ ปฏิเสธไม่ได้ว่าประเทศไทยเผชิญกับภัยธรรมชาติบ่อยครั้ง ไม่ว่าจะเป็นไฟป่า น้ำป่า โคลนถล่ม รวมถึงปัญหาหมอกควัน

สถานการณ์น้ำจากอ่างเก็บน้ำลำเชียง ตอนล่าง อ.โนนไทย จ.นครราชสีมา ที่ไหลลงสู่พื้นที่ด้านล่าง โดยหลักท่วมเป็นบริเวณกว้างขวางสุดลูกหูลูกตา โดยเฉพาะพื้นที่ ต.กำปัง ต.ลำโรง อ.โนนไทย เมื่อวันที่ 28 ก.ย. 2564 ภาพจาก <https://www.dailynews.co.th/news/320783/>

¹ เนื้อหาในบทความนี้เก็บความและเรียบเรียงจาก “รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการเรียนรู้-อยู่กับภัยพิบัติ: นิเวศวัฒนธรรม สื่อ รัฐ กับพลวัตรชุมชน ปีที่ 2” โดย ดร.นพ.โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ และคณะ (2562)

ท่ามกลางการเผชิญกับภัยพิบัติ มนุษย์พยายามจัดการและปรับตัวเพื่อบรรเทาผลกระทบที่เกิดขึ้น รวมทั้งเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกับความเสี่ยงต่าง ๆ ไม่เพียงแต่ในระดับปัจเจก แต่การปรับตัวดังกล่าวยังเกิดขึ้นในระดับชุมชน ทั้งก่อน ระหว่าง และหลังการเกิดภัยพิบัติ ที่สำคัญ ชุมชนที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ทางภูมิศาสตร์และมีวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ย่อมมีวิถีคิดและรูปแบบในการรับมือกับภัยพิบัติไม่เหมือนกัน นักมานุษยวิทยาจึงสนใจศึกษาความแตกต่างหลากหลายของประสบการณ์และปฏิกริยาที่ชุมชนต่าง ๆ มีต่อภัยพิบัติ เพื่อทำความเข้าใจลักษณะและแบบแผนซึ่งสามารถนำมาศึกษาเปรียบเทียบและนำมาพัฒนาข้อเสนอที่จะช่วยให้ชุมชนและประเทศมีศักยภาพในการจัดการภัยพิบัติได้ดีขึ้น

การศึกษาภัยพิบัติในมิติทางสังคมวัฒนธรรมจึงวางอยู่แบบแนวคิดนิเวศวัฒนธรรม (cultural ecology) ซึ่งถือว่าความแตกต่างทางภูมินิเวศ ไม่ว่าจะเป็นพื้นที่ป่าเขา ชายฝั่งทะเล หรือที่ราบลุ่มแม่น้ำ ย่อมส่งผลต่อวิถีคิดและแบบแผนการปฏิบัติทางวัฒนธรรมที่แตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน เช่น บ้านในพื้นที่ลุ่มน้ำมักก่อสร้างเป็นอาคารใต้ถุนโล่งเพื่อปรับตัวเข้ากับภาวะน้ำท่วม ในแง่นี้ปัจจัยทางนิเวศวัฒนธรรมจึงมีอิทธิพลต่อวิธีการรับมือกับความเสียหายจากภัยพิบัติเป็นอย่างดี ขณะเดียวกันบริบทของความเป็นสมัยใหม่ ไม่ว่าจะเป็นความก้าวหน้าของเทคโนโลยีและความรู้ทางวิทยาศาสตร์ก็เข้ามาเป็นปัจจัยเกี่ยวเนื่องที่มีนัยสำคัญไปพร้อม ๆ กัน

ภัยพิบัติเกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมอย่างรุนแรงจนทำให้ผู้คนจำนวนมากไม่สามารถดำเนินชีวิตได้อย่างปกติ แบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ 1.ภัยพิบัติธรรมชาติ (natural disaster) 2.ภัยพิบัติจากน้ำมือมนุษย์ (man-made disaster) อย่างไรก็ตามภัยอันตรรายในธรรมชาตินั้นเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ตามปกติ ซึ่งโดยทั่วไป ภัยธรรมชาติอาจไม่ก่อความเสียหายอย่างรุนแรง แต่หากชุมชนหรือปัจเจกบุคคลมี “ภาวะเปราะบาง” (vulnerability) เช่น ความยากจนหรือการเข้าถึงไม่ถึงทรัพยากร ดำรงอยู่ด้วยก็มีความเป็นไปได้ที่จะทำให้ภัยพิบัติสร้างความเสียหายได้อย่างรุนแรง เช่นเดียวกับ “ความเสี่ยง” (risk) ซึ่งหมายถึงโอกาสที่ชุมชนจะต้องเผชิญกับภัยพิบัติในระดับต่าง ๆ กัน

งานศึกษาทางมานุษยวิทยามักชี้ให้เห็นว่าความเปราะบางและความเสี่ยงที่เพิ่มขึ้นสัมพันธ์กับภาวะไร้อำนาจต่อรองและความสัมพันธ์ทางอำนาจที่ไม่เท่าเทียม ชุมชนที่ไร้อำนาจจึงมีแนวโน้มที่จะได้รับความเสียหายจากภัยพิบัติมากกว่า ดังนั้น การทำความเข้าใจภัยพิบัติในมุมมองทางมานุษยวิทยาจึงต้องทำความเข้าใจลักษณะทางกายภาพของภัยธรรมชาติ ประกอบกับภาวะเปราะบาง และความเสี่ยงของแต่ละชุมชนที่มีความเฉพาะเจาะจงทั้งในทางภูมิศาสตร์ โครงสร้างทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม

การศึกษาภัยพิบัติในระยะหลังหันมาให้ความสำคัญกับแนวคิดพลังการฟื้นตัว (resilience) มากขึ้น ซึ่งสำนักงานบรรเทาความเสี่ยงจากภัยพิบัติ (Office for Disaster Risk Reduction) ของสหประชาชาติ ได้ให้นิยามว่าหมายถึง

“ความสามารถของระบบชุมชนหรือสังคมที่จะรับมือ ด้านทานและฝ่าฟันวิกฤตหรือภัยอันตราย รวมทั้งความสามารถในการฟื้นตัวได้อย่างรวดเร็ว มีประสิทธิภาพ สามารถดำรงรักษาไว้ซึ่งโครงสร้างและหน้าที่พื้นฐานให้สามารถดำเนินต่อไปได้ในภายหลัง”

พลังการฟื้นตัวสามารถแสดงออกมาใน 3 ระยะ **ระยะแรก** คือการรับมือกับภัยคุกคาม หากชุมชนมีพลังการฟื้นตัวดีจะสามารถลดผลกระทบหรือทำให้ภัยธรรมชาติไม่ขยายตัวเป็นภัยพิบัติ ส่วน**ระยะสอง** คือการอยู่รอดและยืนหยัดฝ่าวิกฤติ ชุมชนที่มีพลังฟื้นตัวสามารถระคับระคองสถานการณ์ และสามารถแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้อย่างมีประสิทธิภาพ ผ่านพ้นภัยโดยไม่ทำให้ระบบล้มเหลว ส่วน**ระยะสุดท้าย** คือการฟื้นคืนสู่ภาวะปกติ ชุมชนที่มีพลังฟื้นตัวสามารถกลับมามีพลังกำลัง เรียนรู้ปรับตัว ลดภาวะเปราะบางเดิม และทำให้ชุมชนเข้มแข็งกว่าเดิมได้

การฟื้นตัวจากการเผชิญภัยพิบัตินั้นหมายรวมถึงการฟื้นตัวของระบบนิเวศและการฟื้นตัวของสังคมหรือชุมชน พลังการฟื้นตัวแบ่งออกเป็น *พลังการฟื้นตัวที่เจาะจง (specific resilience)* และ *พลังการฟื้นตัวทั่วไป (general resilience)* สำหรับแบบแรกนั้นเป็นวิธีการที่จำเพาะต่อการแก้ไขปัญหามิบัติแต่ละกรณี เช่น การสร้างพนังกั้นน้ำ การจัดเตรียมวัสดุอุปกรณ์สำหรับกู้ชีพ ซึ่งเป็นมาตรการระยะสั้นที่มุ่งตอบสนองต่อสถานการณ์เฉพาะหน้า ขณะที่พลังการฟื้นตัวแบบหลังเป็นการสร้างศักยภาพพื้นฐานของชุมชนโดยรวม อาทิ การส่งเสริมการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมที่มีความหลากหลายและยั่งยืน การใช้ที่ดินและการสร้างสิ่งปลูกสร้างที่เหมาะสมและลดผลกระทบจากภัยพิบัติ การส่งเสริมความรู้เกี่ยวกับความเสี่ยงด้านภัยพิบัติ การวางโครงสร้างระบบเตือนภัยและการอพยพ และการสร้างระบบเพื่อการฟื้นฟูชุมชนอย่างมีส่วนร่วม

ในกรณีประเทศไทย จากการศึกษาของโกมาตร และคณะ (2562) พบว่าชุมชนที่มีพลังการฟื้นตัวที่ดีมีคุณลักษณะทั่วไป ดังนี้

1. ผู้นำหรือองค์กรชุมชนที่ได้รับความยอมรับจากชุมชน
2. ความสามารถของผู้นำหรือองค์กรชุมชนในการคิดและจัดการเชิงระบบ
3. ความสามารถในการสร้างเครือข่ายและระดมทรัพยากรจากเครือข่าย
4. การมีข้อมูลและสามารถวิเคราะห์ภูมิศาสตร์กายภาพและนิเวศวัฒนธรรมของชุมชน
5. การมีความไว้วางใจและความสัมพันธ์ที่ดีของ

สมาชิกในชุมชนและองค์กรที่เกี่ยวข้อง 6. การมีความสามารถและทักษะที่หลากหลายของสมาชิกในชุมชน 7. การมีส่วนร่วมที่ก่อให้เกิดอาสาสมัครและจิตอาสาที่ทุ่มเททำงานเพื่อสาธารณะ

การจัดการภัยพิบัติในสังคมสมัยใหม่ไม่ได้เป็นเรื่องของชุมชนท้องถิ่นเท่านั้น แต่ “รัฐ” ยังเป็นตัวแสดงที่มีอำนาจและมีความสำคัญเป็นลำดับต้น ๆ ในการสร้างแบบแผนรับมือภัยพิบัติ ซึ่งโดยทั่วไป รัฐมักอาศัยผู้เชี่ยวชาญและความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี การใช้ความรู้และวัสดุอุปกรณ์ที่ทันสมัยย่อมเป็นเรื่องดี แต่อย่างไรก็ตาม การใช้เครื่องมือดังกล่าวต้องมีความระมัดระวังและคำนึงถึงความรู้และวัฒนธรรมท้องถิ่นที่สามารถเข้ามามีส่วนร่วมในการใช้จัดการภัยพิบัติร่วมด้วย ในบางกรณีพบว่าวิธีคิดของรัฐส่วนกลางมักเน้นแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเท่านั้น และอาจสร้างช่องว่างหรือความขัดแย้งระหว่างความรู้ของผู้เชี่ยวชาญและความรู้ท้องถิ่น นอกจากการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า รัฐจึงต้องคำนึงถึงนโยบายทางเศรษฐกิจและการเมืองที่อาจส่งผลให้เกิดภาวะเปราะบางและความเสี่ยงต่อกลุ่มคนต่าง ๆ ในชุมชน โดยเฉพาะกลุ่มที่อาจเข้าไม่ถึงทรัพยากรและโอกาส

ภายใต้การจัดการภัยพิบัติในยุคปัจจุบันซึ่งมีความสลับซับซ้อนและเกี่ยวข้องกับปัจจัยทั้งทางธรรมชาติและสังคมวัฒนธรรม การทำงานร่วมกันระหว่างรัฐและชุมชนจึงเป็นสิ่งที่ไม่อาจหลีกเลี่ยง รัฐจำเป็นต้องเปลี่ยนมุมมองและนโยบายที่มีลักษณะสั่งการจากบนลงล่าง (top-down) ที่สร้างภาพให้ผู้ประสบภัยพิบัติเป็นเพียงเหยื่ออ่อนแอ รอคอยสิ่งของบรรเทาทุกข์และการชดเชยค่าเสียหายเท่านั้น แต่ควรตระหนักถึงศักยภาพและประสบการณ์การเผชิญภัยพิบัติของชุมชน และควรส่งเสริมการเรียนรู้และสร้างการมีส่วนร่วมระหว่างผู้เชี่ยวชาญและคนในท้องถิ่น ซึ่งจะเป็นแนวทางที่ช่วยพัฒนาศักยภาพในการเผชิญกับภัยพิบัติในโลกร่วมสมัย

ผู้เขียน

ชัชชล อัจฉนาภิตติ

นักวิชาการ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

เอกสารแนะนำเพิ่มเติม

โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์, สายพิณ ศุภุทธมงคล และคณะ. 2557. *รายงานการวิจัยโครงการเรียนรู้อยู่กับภัยพิบัติ: นิเวศวัฒนธรรม สื่อ รัฐ กับพลวัตชุมชน*. นนทบุรี: สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข และสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.

โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ และคณะ. 2562. *รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการเรียนรู้-อยู่กับภัยพิบัติ: นิเวศวัฒนธรรม สื่อ รัฐ กับพลวัตชุมชน ปีที่ 2*. นนทบุรี: สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข และสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.

ADPC. 2006. *Critical Guidelines, Community-Based Disaster Risk Management*. Pathumtani: Asian Disaster Preparedness Center.

Alexander, D. 2008. *Managing Hazards and Disasters: New Theories, New Imperatives The Portsmouth 2000 Distinguished Lecture in Hazard and Risk Management*. U.K.: University of Portsmouth.

Oliver-Smith, A. 1996. Anthropological research on hazards and disasters. *Annual review of anthropology*, 25(1), (pp. 303-328)

UNISDR. 2004. *Living with risk: A global review of disaster reduction initiatives*. New York: United Nations Publications.

Walker, B. & Westley, F. 2011. Perspectives on resilience to disasters across sectors and cultures. *Ecology and Society*, 16(2).